

# VAN HARMADIK ÚT?

## AZ ORBÁN-RENDSZER ÉS A MAGYAR *SONDERWEG*

MINK ANDRÁS

**Stefano Bottoni:**

**A hatalom megszállottja**

Orbán Viktor Magyarországa

Magyar Hang Könyvek, Budapest, 2023.

287 oldal, 5990 Ft

Az alábbiakban egy tavaly megjelent sikerkönyvről lesz szó, amely az Orbán Viktor nevével fémjelzett, és már lassacskán másfél évtizede regnáló politikai rendszer születését és működését mutatja be.

Átfogó könyvet írni az Orbán-rendszerről és annak előtörténetéről vakmerő vállalkozás. 2010 óta szinte nem telt el olyan nap, amikor ne jelent volna meg a komolyan vehető hazai és nemzetközi tudományos és közéleti sajtóban kritikai tanulmány, elemzés, esszé, publicisztika a 2010 után lépésről-lépésre kiépülő Nemzeti Együttműködés Rendszéről. Ezek az írások nagyon különböző nézőpontból, az egyes tudományágak – politikatudomány, szociológia, közgazdaságtan, alkotmányjog, történetírás stb. – eltérő fogalmi készletével igyekeznek számot adni a rendszer keletkezésének okairól, természetéről, működési mechanizmusairól és eszközrendszeréről, létrehozóinak indítékairól és céljairól, valamint arról a magyar és nemzetközi közegről, amelyben Orbán rendszere megszületett, és amelyben eddig minden válsághelyzetet túlélve képes volt megszilárdulni. E hatalmas korpusz jelzésszerű felsorolása is kitöltene egy teljes *BUKSZ*-számot, számbavétele, rendszerezése és értelmezése pedig gígaszi föladat.

A szerző – és a recenzius – dolgát az sem könnyíti meg, hogy még az egyes tudományágakon belül sincs valamelyest kanonizált tudásunk arról, hogy mi az, amiről beszélünk, és hogy mi folyik Magyarországon és a nagyvilágban. Hiszen ma már az sem kétséges, hogy a NER létrejötté nem független azoktól világléptékű folyamatoktól, amelyeket a nyugati liberális demokráciák politikai válságaként, a populizmus (vagy nevezzük akárhogy, hiszen még ebben sincs konszenzus, hogy minek nevezzük) térhódításaként azonosíthatunk. Az Orbán-rendszerről csak a politikatudományi szakirodalomban legalább fél tucat (ha nem több) meghatározás kering – választási autokrácia, a vezérelvű demokrácia, hibrid rezsim, maffiaállam, avagy patronális autokrácia, autokrati-

kus felhalmozó állam, fasisztoid mutáció, vagy éppen posztfasiszta rezsim. (A rendszer hívei szerint természetesen törölmetszett – csak éppen „illiberális” – demokrácia). Vagyis rengeteg érzékletes, plauzibilis és mélyreható elemzést olvashattunk már ezekről a magyarországi, nyugati, észak-amerikai és globális folyamatokról, jelenségekről, mégis az lehet az érzésünk, hogy még ma sem érti senki pontosan, hogy mi történik velünk és körülöttünk. Eszünkbe juthat erről Richard Feynman, a kvantumfizika pápája egyik ironikus megjegyzése a Cornell Egyetemen 1964-ben tartott előadásán: „A relativitáselméletet rövid idővel a megjelenése után nagyon sokan megértették... De biztos állíthatom, hogy a kvantummechanikát valójában ma sem érti senki.”

A recenziusnak tehát nagyon is körültekintőnek kell lennie abban, mit is kérhet ma számon egy Orbán-rendszerről szóló monográfián. Megítélesem szerint egy ilyen könyvnek meg kell próbálnia bemutatni a rendszer előtörténetét, a harmadik magyar köztársaság bukásának folyamatát, annak gazdasági és társadalmi összefüggéseit, valamint számot kell adnia arról is, hogyan működik Orbán rendszere, mi tartja fenn, annak ellenére, hogy számos válsághelyzetet kellett túlélnie, és az elmúlt 14 év mérlege az ország társadalmi és gazdasági helyzetének alakulása szempontjából nem túl hízelgő.

Annyit már most leszögezhetünk, hogy bár a könyv, legalábbis a címéből ítélve, Orbán Viktort helyezi elemzése fókuszába, szerencsére nem elégszik meg azzal, hogy a rendszer névadójának személyiségvonásaival – mindközönségesen hatalom- és vagyonéhségével – magyarázza a 2010 után történeteket. Ennél, történészhez méltóan, jóval többre vállalkozik.

### AZ INDULÁS

Stefano Bottoni könyve a 2019-ben olaszul megjelent *Orbán. Un despota in Europa* című művének (Salerno Editrice, Roma, 2019., 304 old.) alaposan átdolgozott magyar változata. Bottoni a firenzei egyetem professzora, anyai ágon magyar származású olasz történész, és éppen a NER létrejöttének évtizedében, 2009 és 2019 között az Akadémia Történettudományi Intézetének kutatója volt. Könyve egyszerre politikai életrajz és Magyarország jelenkori történetének korrajza. „Magyarország egyedi pályát futott be Közép-Európában: egy tökéletlenül működő, de teljes értékű demokráciát cserélt le egy folyamato-

san radikalizálódó és tekintélyelvű rendszerre. Ez a mű nemcsak történeti elemzés, hanem számvetés és látélet Orbán Viktor rendszeréről és mindannyiunk felelősségéről” – olvasható a bevezetőben (9. old.). Hozzátehetjük, Bottoni ezzel a könyvével nem evezett teljesen ismeretlen vizekre, hiszen nem sokkal korábban egy kismonográfiában már foglalkozott a régió posztkommunista átmeneteinek buktatóival.<sup>1</sup>

A könyv példás fegyelmezettséggel és gazdag forrásanyagot mozgósítva mutatja be Orbán Viktor politikai pályájának indulását, e pálya fordulópontjait és azok hátterét, az elmúlt negyven év magyar politikatörténetébe ágyazva. Ez annak ellenére sem könnyű feladat, hogy mint fentebb utaltam rá, ez a velünk élő történelem szertelenül gazdagon dokumentált. A szelekció, a lényegi pontok és összefüggések kiemelése és értelmezése embert próbáló feladat és felelősség, amelynek Bottoni az esetek túlnyomó többségében ragyogóan megfelel. Aki egyben akarja végigolvasni a rendszerváltás, a harmadik magyar köztársaság, az Orbán-rendszer keletkezése és megszilárdulása történetét, az nagyszerű kalauzt találhat Bottoni monográfiájában.

Nem lényegtelen kérdés, hogy mi újat tud mondani Bottoni rekonstrukciója azoknak az olvasóknak, akik az elmúlt évtizedekben amúgy is „túlادagolták” magukat a magyar politikai és közéleti és ideológiai vitákkal, különösen, ha számításba vesszük, hogy a könyv első körben külföldi közönségnek készült, amelytől nem remélhető olyan tény- és tárgyismeret, mint egy jól informált magyar olvasótól. Bottoni képes új szempontokat felmutatni, ha nem is annyira a tényanyagban, hanem történések hátterének a megszokottnál árnyaltabb, és tágabb összefüggéseket és dilemmákat is felvillantó bemutatásában. Orbán előtörténetéből nem az atyai pofonokról elhíresült interjút emeli ki elsősorban, hanem azt a vidéki, falusi-kisvárosi miliőt a Kádár-korban, amelyről a fiatal Orbán oly meglepő őszinteséggel beszél. Arról a társadalmi közegről, amely belenyugszik a rendszerbe, elfogadja az adományait, de soha nem azonosul vele, folyton igyekszik kijátszani, előnyöket kovácsolni, de mindig csak a maga javára. Ez az ügyeskedés, a hagyomány- és kultúrávesztés társadalma, ahol nincs már sem élő paraszti hagyomány, sem munkakultúra, a polgári kultúráról nem is szólva, és ahol csak az egyéni-családi túlélés és előremenetel számít. „Ahonnan én jöttem, az kulturálatlan, nincs semmiféle kulturája, nincs semmiféle kulturális tradíciója... Én egy ilyen kulturálatlanságból jöttem.” (15. old.) Ez a kép és érzület ismerős lehet azoknak, akik még emlékeznek például a nappaliban, vagy inkább a „tévészobában” a szekrény tetején sorakozó üres sörös és kólásdobozokra, olcsó külföldi párlatok kiürült üvegeire, a Kádár-kori kispolgárosodás, a nyugati „szabad világról” szótt ábrándok és a kitörési vágy eme jelképeire. Bottoni jogosan irányítja a figyelmet azokra a tényezőkre is, amelyek azt mutatják, hogy a reformokban, liberalizációban és alkal-

mazkodóképességben látszólag éllavas magyar puha diktatúra társadalma korántsem volt olyan jó állapotban, mint amilyennek a külső szemlélő láthatta a rendszerváltást megelőző időszakban. A Kádár-korszak pusztító – korrumpáló, atomizáló – hatása máig érezhető következményekkel járt a társadalom és a politikai kultúra mélyebb szöveteiben. Az is igaz, mint erre a szerző is utal, hogy ezért nem pusztán a Kádár-rendszer a felelős: az valójában csak bevezette azt a pusztítást, amelyet a megelőző másfél évszázad történelmi traumái mértek a magyar társadalomra. A magyar nemzetközi összehasonlításban a legkevésbé szolidáris társadalom – idézi a szerző az erre vonatkozó kutatásokat, azaz a magyarok saját magukon és a szűkebb családjukon kívül kevésbé hajlamosak közösséget vállalni tágabb környezetükkel, a leginkább vonakodnak másokért vagy valamilyen közös ügyért kiállni, kézzelfogható áldozatot, kockázatot a nyakukba venni polgártársaik valamely csoportja érdekében. Az értékrend-kutatások évtizedek óta azt mutatják, hogy a magyar társadalom közelebb áll a keleti (ortodox) világhoz, mint a nyugatihoz. A demokratikus változások alkotmányos és intézményes vívmányai iránti érdeklődése ennek okán mindig csekély volt. Nem csoda, hogy a rendszerváltás nem járt átütő erejű katarzissal, amit jól jelzett a sajnálatosan alacsony részvétel az első szabad választásokon 1990 március-áprilisában.

Mindebből persze arra is következtethetünk, hogy a magyar társadalom egyfajta újraalapítása, az állampolgári öntudat, felelősség, a közösségi összetartozás, a szolidaritás hálójának megerősítése legitim cél, és a rendszerváltás sikere szempontjából kulcsfontosságú feladat is volt, vagy inkább lett volna. Kérdés, hogy melyik politikai tábor ezt miként képzelte, és hogy miért nem sikerült. Az Orbán-rendszer egyenesen keresztény re-evangelizációt hirdet és szorgalmaz, megsértve az állam vallási semlegességének alkotmányos alapelvét, ami nem szívdverítő, persze annak megjegyzésével, hogy a közösségépítés a vallási hagyományok és a valódi hit jegyében önmagában nem lenne elítélendő, ha nem kizárólagos elvárásként hivatkozna rá a hatalom. Ez a kérdés így, mint a szerző nagyon helyesen érzékelteti, az Orbán politikai pályájának fordulatait, az Orbán-rendszer megértése és önigazolása, ha úgy tetszik, ideológiájának elemzése szempontjából is kulcskérdés.

## NÉHÁNY FÉLREÉRTÉS

Bottoni a rendszerváltás korszakához érve teljes joggal írja, hogy az alkotmányos átmenetet csak látszólag övezte széles konszenzus a politikai szereplők részéről, amely ráadásul hamar és látványosan megbomlott. Legyszerűsítve, Magyarországon is hosszú ideje szemben álltak egymással az orosz történe-

1 ■ Stefano Bottoni: *Long-Awaited West. Eastern Europe since 1944*. Indiana University Press, Bloomington, 2017.

lemből is ismert *zapadnyik* és *narodnyik* irányzatok helyi megfelelői, a nyugati modellt követni akaró progresszív polgári, liberális és baloldali törekvések, és a liberális kapitalizmust és parlamentáris rendszert mély ellenszenvvel és gyanakvással szemlélő antikapitalista és antiliberális (új)konzervativizmus, valamint a szintén antikapitalista és antiliberális, de plebejus és egyenlőségpárti népi-nemzeti gondolkodás. Sokan gondolták úgy, hogy a rendszerváltáskor a magyar történelemben elérkezett az a katartikus pillanat, amikor ezt szembenállást – a százéves háborút –, ahogy Kis János nevezte – a demokratikus elvek és intézmények közös elfogadásával végleg meg lehet haladni. Nem így történt.

A szakadás okát és dinamikáját a szerző a nemzeti-konzervatív értékeket valló humán értelmiség és a demokratikus ellenzék közti bizalmatlanságban látja. Előbbiek „egyaránt megvetették a vadnyugati kapitalizmust és a szovjet kommunizmust”, míg a marxista vagy radikális-anarchista-maoista baloldali gyökerű utóbbiak viszonya mélyen ambivalens volt a Kádár-rendszerhez és a kommunizmushoz – írja Bottoni. Az ambivalencia oka szerinte az, hogy családi kapcsolatok fűzték őket a rendszer kádereihez, funcionáriusaihoz, így a „kor legtehetősebb és leprivilegizáltabb rétegéhez tartoztak. Családi háttérüknek, kapcsolatrendszerüknek hála, egyaránt számíthattak belső védelemre és külső támogatásra is [...] Miközben élvezték a rendszer bizonyos előnyeit, szenvedtek is a diktatúra fojtogató légkörétől, családi háttérük viszont a rendszer elfogadására intette őket.” (30. old.)

E sorokat olvasva szomorúan konstatalem, hogy bizonyos sztereotípiák láthatóan már kitörölhetetlenül gyökeret vertek az utókorban. Először is, a népiek eredendően nem voltak konzervatívok, a szerző által hivatkozott két nagy formátumú reprezentánsa e tábornak, Németh László és Bibó István bizonyosan nem voltak azok, de egy finomabb elemzés még kettejüket sem tenné egy kalapba. A rendszerváltás idején nem ugyanazt képviselte például Antall és Csurka, ők az MDF-en belül politikai és eszmei riválisok voltak. Valójában a nemzeti-konzervatív Antall politikusként és miniszterelnökként atlantista, azaz „nyugatos” volt, ami a pártjában és a másik két kormánypártban jelentős hangerővel bíró nemzeti-radikálisokra egyáltalán nem volt jellemző.

A demokratikus ellenzékben aktívan résztvevők közül csak néhányan voltak, akik pályájuk kezdetén komolyan foglalkoztak a marxizmussal, de az általuk művelt kritikai marxizmus sosem volt azonos a rendszer hivatalos ideológiájával, sőt azzal szemben lépett föl. A kritikai attitűd aztán rövid idő alatt kivezette őket a marxizmusból is. A „kádergyerekek”, már aki bármilyen tág értelemben annak volt mondható, nem voltak védett helyzetben, pont

ugyanúgy zaklatták és üldözték őket, mint mindenkit, aki nyíltan fellépett a rendszerrel szemben. A magyarországi diktatúra nem azért nem lépett föl olyan brutálisan az ellenzéki aktivistákkal szemben, mint a szovjet blokk más országaiban, mert ők „kádergyerekek” lettek volna, hanem taktikai okokból mutatott önmérsékletet. A „nemzeti-konzervatívok” azért nem szenvedtek el közvetlen rendőri atrocitásokat, mert Antall híres mondását idézve „alámerültek és kibekeltek”, de ezzel semmiképpen sem szeretnék utólag és méltánytalanul lekicsinyelő erkölcsi ítéletet sugallani. Bizalmatlanság ezzel együtt volt a két tábor között, leginkább azért, mert politikai nézeteik különböztek, és azért is, mert az 1990-ben létrejött, magát jobboldalként azonosító kormánytöbbség, illetve annak értelmiségi holdudvara és szavazótáborának jelentős része szintén osztotta a fenti sztereotípiákat.

Valójában más volt a baj. Szeretném néhány valódi különbségre felhívni a figyelmet, amelyeket Bottoni szerintem kicsit félremagyaráz. Bottoni rekonstrukciója például azt sugallja, hogy a marxista indíttatás meghatározta volna az ebben érintett kevesek világnézeti fordulat *utáni* liberális filozófiai és politikai nézeteit. Erre utalhat Bottoni, amikor valamiféle ambivalenciáról ír, ami egyébként sem eszmétörténeti alapon, sem logikai vagy filológiai szinten nem mutatható ki. Ebből mindössze annyi igaz, hogy a volt marxisták nem mindegyike szakított egalitárius vonzalmával és elkötelezettségével (volt, aki igen!), midőn szakított a marxizmussal, ám e vonzalmának teljesen más filozófiai keretet keresett. Ez nem volt könnyű, de nem a rezsimhez fűződő ambivalens viszonyulás okán, hanem azért, mert a szabadság, az emberi jogok és az egyenlőség eszményét nehéz észszerű és koherens filozófiai rendszerben közös nevezőre hozni. (Sokak szerint egyenesen lehetetlen.) De az egalitárius vonzalom olyanokat is a demokratikus ellenzékhez és a rendszerváltó liberálisokhoz csatolt, akik korábban egyáltalán nem voltak marxisták (pl. Kemény István és köre). Az egyenlőség ideája, mint azt Tamás Gáspár Miklós oly sokszor hangsúlyozta, nem kvintesszenciálisan marxista, hanem liberális eszmény.

A demokratikus ellenzék nem a Kádár-rendszerrel volt ambivalens viszonyban, hanem az antikomunizmus 1945 előtti tekintélyelvű, nacionalista és antiszemita válfajával, amely a háború előtti korszak uralkodó diskurzusa volt, és negyven év kommunista diktatúrája után is bámulatos túlélési képességeket mutatott, amint ez a rendszerváltáskor oly hamar ki is derült. A hetvenes-nyolcvanas években formálódó magyar progresszív, emberi jogi alapokon nyugvó liberalizmus, amely az SZDSZ főárama volt a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján, nem tekintette történelmi előzményének az 1945 előtti (szélső)jobboldali antikomunizmust, és nem pusztán azért, mert úgymond származási okokból érzékenyebbek voltak a közéleti antiszemitizmussal, illetve újjáéledé-



se veszélyeire, hanem azért, mert a Horthy-rendszer zsidóellenes törvényeket hozó, a deportálásban bűnrészes, az országot Hitler oldalán háborús katasztrofába taszító autokratikus, rendies rezsim volt, és ekképpen nem lehetett a kommunizmus után létrejövő reménybeli alkotmányos demokrácia követendő történelmi előképe. Ez valódi vízvázlat volt a rendszerváltás után, sőt meglehet, már előtte is. Már az 1985-ös monori találkozón, a népi és a demokratikus ellenzék első – és egyben utolsó – közös fellépésén érzékelhető volt a két tábor közötti diszcrepancia a második világháború után bekövetkezett földcsuszamlásszerű változások megítélésében. A demokratikus ellenzék a Horthy-rendszer bukását történelmi lehetőségnek tekintette, nem azért, mert utána kommunista diktatúra jött, hanem azért, mert olyan történelmi léptékű változást hozott a társadalom rendies szerkezetében és a politikai kultúrában, amely utat nyithatott (volna) egy új demokratikus fejlődés előtt. 1956-ot sem egyszerűen antikommunista lázadásnak látták, hanem olyan forradalomnak, amely az ország népének már 1945-ben megmutatkozó demokratikus vágyairól adott bizonytságot.

Az a sugalmazás, hogy a liberálisok szembenállása a háború előtti rezsimmel egy töről fakadna a kommunisták Horthy-ellenességével, annak valamiféle (liberálbolsevik?) folyománya lenne, rosszmájú torzítás. Az 1989-90-ben elfogadott új alkotmány az 1946-os köztársasági alkotmányt tekintette előzményének. A Bottoni szerint „nemzeti-konzervatív” Bibó (akit a kommunisták börtönöztek be 1956 után) emlékkönyvének tető alá hozását a demokratikus ellenzék meghatározó alakjai, Bence György, Kenedi János és Kis János kezdeményezték. Az 1945-ös fordulatot, az 1946-os köztársaság emlékét Orbán alaptörvénye iktatta ki a magyar történelemből, amely ideológiai hadmozdulatnak, nem melleleg, áldozatul esett 1956 emlékezete is. Hasonló mondható arról, amit Bottoni – szerintem erőltetetten – az SZDSZ és a Fidesz rendszerváltáskori liberalizmusa közti, szerinte már akkor jól látható különbségként mutat be. Ez pedig a liberalizmus viszonya a nemzeti kisebbségekhez (vö. az I/5. alfejezetet, 33–39. old.). A probléma eszerint az, hogy a liberalizmus az egyéni szabadságjogokból építkezik, ezért érzéketlen és közömbös a kollektív jogok iránt. Vagyis, a szintén ősrégi sztereotípiá szerint a liberálisok világnézeti elkötelezettségük korlátai miatt eleve nem lehetnek eléggé nemzetiek. Bottoni idézi Orbán egyik 1991-ben elhangzott beszédét: „A liberalizmus az egyén szabadságából indul ki, ... hívei ezért úgy érzik, hogy ha egy kollektívumot kell elfogadniuk, mint sajátos jogok alanyát, akkor engedményeket tesznek a kollektívizmus irányába. [...] A kérdés úgy is felvethető, hogy ha elismerjük a nemzetiséget mint egy speciális közösséget, amelynek sajátos minősége van, és ezért az individuum jogaiból levezethető jogokon túl sajátos jogokat is követelünk neki, akkor, nem adtuk-e fel máris liberális elveinket?” (37. old.)

A rövid válasz erre a kérdésre, akkor is, ma is: nem. Ez így álprobléma, amely azonban valódi ellentétet takar. A demokratikus ellenzék szamizdat kiadványai folyamatosan napirenden tartották a magyar kisebbségek helyzetét, Csoóri Sándor<sup>2</sup> és Csurka István<sup>3</sup> a *Beszélőben* jelentette meg mérföldkőnek számító írását a felvidéki és erdélyi magyarok sorsáról, a nagyváradi *Ellenpontok* szerkesztőit (közülük többen, elüldözve hazájukból, a demokratikus ellenzék köreiből találtak otthonra) a magyar kisebbség sérelmeit dokumentáló manifesztumuk miatt bántalmazta és üldözte el Romániából a Securitate. A Romániából menekülők támogatására létrejött Menedék Bizottság kezdeményezése is a demokratikus ellenzék köréből indult ki. Hosszan idézhetnék a *Kék könyvből*, az SZDSZ 1989-es politikai programjából, amely a kisebbségeknek *minimum* kulturális, nagyobb lélekszám esetében viszont területi autonómiát szorgalmazott. A harmadik magyar köztársaság alkotmányába közfelkiáltással került bele, hogy a mindenkor magyar állam felelősséget visel a határon túli magyarokért.

Ezekből én nem azt szűröm le, hogy a liberális elvek és a kollektív jogok elfogadása között ellentmondás lenne. Kis János kismonográfia méretű tanulmánya, a *Túl a nemzetállamon*<sup>4</sup> pontos választ ad arra, hogyan vezethetők le az egyenlő emberi méltóság elvéből a kollektív kisebbségi jogok, és hogyan igazolható az az igény, hogy a többségi nemzet állama az állampolgári egyenlőség szokásos előírásain túl kollektív többletjogokat adjon a kisebbségeknek, és erre többletpénzt fordítson a közös kalapból. Kis János tanulmánya ugyan később született, mint Orbán beszéde, de semmiféle ellentmondásban nincs az SZDSZ korábbi politikai állásfoglalásaival. Ha Orbán a mondandóját nevezetesen, hogy a liberálisok nem mehetnek el szó nélkül a kisebbségek problémái mellett, az európai közönségnek címezte, annak volt létjogosultsága. (Európa, történelmi okokból, ma sem jeleskedik a kisebbségi jogok előmozdításában, ami szomorú). Ha a hazai liberálisoknak címezte, nyitott kaput döngetett. Vagy így akarta azt a látsza-

2 ■ Csoóri Sándor: Kapaszkodás a megmaradásért. Előszó Duray Miklós *Kutyaszorító* című önéletrajzához. *Beszélő*, 8. szám (1983. október). Elérhető online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kapaszkodas-a-megmaradasert>.

3 ■ Csurka István: Az első áldozat nevében. Eredeti megjelenés: *Új Látóhatár* 1987. június. Újraközlés: *Beszélő*, 1987, 21. szám. Lásd még *Beszélő*. Összkiadás. AB-Beszélő Kiadó. Bp., 1992, III. köt. 23–26. old. Online elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-első-aldozat-neveben>.

4 ■ Első megjelenés: *Beszélő* 1996. március és április.

5 ■ Kónya Imre 1991. augusztus végén, az MDF Gellért Szállóban rendezett frakcióülésén beszélt arról, hogy a nyilvánoságot erőteljesebb kormányzati befolyás alá kell vonni, és itt vázolta a Justitia-tervet is az igazságtételről. A beszédet a *Népszava* 1991. szeptember 5. számában ismertette: „Keményít az MDF. Kónya Imre a nyilvánosságról és a Justitia-tervről.”

Csurka István: Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, 1992. augusztus 20. 9–16. old.

6 ■ Csoóri Sándor: Nappali hold (2.). *Hitel*, 1990. szeptember 5.

tot kelteni, hogy ők a „nemzeti ügyben” különböznek az SZDSZ-től.

A valódi ellentét az, hogy a liberális érvrendszer valóban nélkülözi az etnicista nacionalizmus ősrégi, erkölcsileg gyakran kétes értékű kliséit: nem a kisebbségi jogok hagyományos nacionalista-etnicista felfogásából indul ki, nem hivatkozik történelmi jogokra, valamiféle kulturális vagy civilizációs magassabbrendűségre, mellőzi az ősiség és nemzeti misztika szólamaait, nem beszélve az irredentizmusról, a területi revízió hagyományos lebegtetéséről. Ez újfent valódi vízválasztó: a liberális nemzet- és államfelfogás valóban markánsan különbözik a NER-ben teljes virágjába szökő nagymagyarországsálas, fociszurkolós identitáspolitikától. Az összefüggés is nyilvánvaló: a Horthy-rendszert, Horthy „államférfiúi érdemeit” a Hitler és Mussolini segítségével elért részleges revíziós sikerek okán övezi mindmáig tisztelet a jobboldali közönség körében.

A történész dolga az, hogy kellő távolságot tartson és egyenlő mércével mérjen, a hiteles források és bizonyítható tények tükrében. Ámde ez nem mindig kivitelezhető úgy, hogy szimplán középbe állunk. Szememre vethető, hogy a kérdéses időben, úgy harminc évvel ezelőtt a hetilap *Beszélő* újságírója voltam, tehát bizonyosan elfoglalt vagyok annak megítélésében, melyik felet terheli nagyobb felelősség a demokrácia működtetéséhez minimálisan szükséges bizalom és együttműködés megrendüléséért. De hadd érveljek elfoglaltságom mellett.

Az akkori kormánypártok széles és nagy befolyással rendelkező (Csurka a párt alelnöke volt), Antallal is szembekerülő köreiből nagyon korán felerősödtek azok a hangok, amelyek az új alkotmányos berendezkedést – „a konszenzuseresés homokozóját”, ahogy Csurka fogalmazott – elvetendőnek tartották, mindekelőtt az 1990 májusi megállapodásban (paktum) rögzített kétharmados szabályokat. Ezek a támadások jóval megelőzték Kónya 1991-es dolgozatának és Csurka 1992-es dolgozatának közzétételét, amelyek szintén megkérdőjelezték az 1990-ben létrejött alkotmányos konszenzust.<sup>5</sup> Az ún. „paktum” Antall és az SZDSZ között a kormányozhatóság föltételeinek megteremtésén túl azt célozta, hogy a botrányos választási kampány („Apák és fiúk” stb.) után a felek kifejezésre juttassák, hogy kölcsönösen legitim szereplőnek tekintik egymást. A paktum ellen azonnal meginduló támadások a megállapodásnak éppen ezt az üzenetét vették célba. A megállapodást a kormánytöbbség pár hónapon belül meg is szegte a közszolgálati médiumok szabályozása kérdésében. Hogy Csurka milyen „nemzeti” tévét képzelte el, azt már akkor is alaposan megismerhette a néző, de hogy milyen lett volna igazából, az csak most, a NER-ben látszik igazán. Csoóri Bottoni által is idézett, amúgy a minduntalan citált passzusoknál voltaképpen sokkal többről is szóló írása (*Nappali hold*) éppen azért keltett akkora megdöbbenést, mert nyíltan kimondta, hogy a „nemzeti” oldal nem tekinti legitim, magá-

val egyenrangú félnek a liberális ellenzékét.<sup>6</sup> Az 1990 őszén megjelent írás fő üzenete a paktum hallgatólagos üzenetének visszavonása volt. És ha szabad még egy formál-logikai megjegyzést hozzáfűzni: akkor sem értettem, ma sem értem, hogyan lehet egyként politikai „rágalomnak” minősíteni azt a két állítást, hogy valaki *nem nemzeti*, illetve, hogy valaki *nem demokrata*. Ha valaki azt állítja, hogy honfitársa, aki ugyanannak az állampolgári közösségnek a tagja, nem tartozik a nemzethez, az *per definitionem* nem lehet demokrata, e tény konstatálása tehát nem lehet *rágalom*. Ezért nem gondolom, hogy az objektivitás mindig *középen* állást jelent.

Jó kérdés, hogy minderre akkor jó válasz volt-e például a Demokratikus Charta. De ha igaza van Bottoninak abban, hogy a rendszerváltás mögötti konszenzus ingatag volt, és sokan voltak, akik az alkotmányos demokráciát csak kényszerű és átmeneti kompromisszumnak gondolták, akkor nem sugallhatja azt, hogy az 1990-es évek első felében a feleket ugyanolyan mértékű felelősség terheli a kudarcért. A jelen ismeretében, amikor már egyértelmű, hogy Orbán rendszere sok tekintetben az egykori csurkai programot valósítja meg, mint azt Bottoni könyve is érzékletesen dokumentálja, én utólag sem bagatellizálnám a veszélyérzetet, amit a „nemzeti radikálisok” kormánypártokon belüli fellépése okozott. A későbbiek azt bizonyították, hogy aki ilyen elvek és jelszavak hirdetésével épít politikai tábor, majd, amint teheti, rendszert, az bizony *egy tökéletlenül működő, de teljes értékű demokráciát cserél le egy folyamatosan radikalizálódó és tekintélyelvű rendszerre*.

## A KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA

Ámde a NER nem azért került hatalomra, mert a magyarok húsz év alatt csurkisták lettek. Csurka a kilencvenes években marginalizálódott. Bottoni arra is rámutat, hogy Orbán 2002-es választási vereségét annak köszönhetette, hogy az akkori magyar társadalom még érzékenyebb volt a korrupciós ügyekre, és a „panelprolik” – Bayer Zsolt emlékezetes szavaival, Kádár „rossz szagú, ártó fekete serege” – még gyanakodva nézték a neofita klerikalizmust, és megrettentette őket a virtuális nemzetegyesítés, a külhoni magyarok tömeges befogadásának eshetősége. Az MSZP 2002-ben visszataszítóan, ámde hatásosan tudott kampányolni a milliányi „hagymapucoló román” beáramlásának rémképével.

A központosított és végtelen erőforrásokkal futtatott propaganda hatását nyilván nem szabad lebecsülni, de az az érzésem, hogy Orbán szavazótáborába ma sem elsősorban a „keresztény” és „nemzeti” szlamek miatt támogatja ilyen kitartóan a rendszert. Ezek igazodási kódoknak talán megfelelnek, kijelölik a saját táborát és az ellenséget, satöbbi, de nem ebben rejlik a NER titka. Arra sem utal semmi, hogy a „jóléti sovinizmus” jelentősen alábbhagyott volna: a hajléktalanok és az állítólagos „migránsok” elleni

izgatás sikere nem ezt jelzi. Akkor mi történt 2002 és 2010 között?

Bottoni könyve részletesen bemutatja azt a folyamatot, ahogyan a Medgyessy- és a Gyurcsány-kormányok idején a köztársaság iránti bizalom lassacskán szétmállott. Az induláskor a Medgyessy-ügy, ahogy azt többen jóstolták, már 2002-ben súlyos sebet ejtett a kormányzó erők hitelén, amit csak ideig-óráig, amíg a kassza vésszen ki nem ürült, fedett el a „jóletti rendszerváltás” költsége. A 2006-os pürrhoszi győzelem után azonban több végzetes csapás érte a kormányerőket, ezekben a véletlen is közrejátszott: A Cozma-gyilkosság okozta megdöbbenés, a több tekintetben máig tisztázatlan romagyilkosságok sorozata (mindmáig nem tudni, kik lehettek a főbűntökö és segítők, mi volt a céljuk, és hogyan történhetett meg a gyilkosság sorozat úgyszólván a katonai elhárítás orra előtt). És végül pedig a mindenki által ismert hazugságbeszéd nyilvánosságra kerülése, a hetekig tartó szélsőjobb oldali randalírozás, majd a megbocsáthatatlan rendőrrattak és atrocitások október 23-án. Ez utóbbi nem véletlenül vált a későbbi Orbán-rendszer alapító mítoszává. Bottoni ezen eseménysorozat bemutatásakor is tud újdonsággal szolgálni: az öszi beszédet végül Gyurcsány köréből szivárogtatták ki, mivel tudták, hogy a Fidesz is erre készül, és így akartak megelőző kommunikációs csapást mérni a Fidesz-stratégiájára. Éppen így is lehetett, azt pedig ebben a kis országban nem nehéz elhinni, hogy a beszéd fölvétele már nyáron a Fidesz vezérkarának birtokába jutott. Október 23-a kapcsán Bottoni más merész kijelentést is tesz: Orbán, miután elmondta beszédét, cserbenhagyta közönségét, és még a rendőrrattak előtt, sietősen távozott a helyszínről. Ez súlyos állítás, mert egyebek mellett azt involválja, hogy a Fidesz számított a rendőri atrocitásokra, és inkább kihasználni, semmint megelőzni akarta azokat.

A második Gyurcsány-kormány már 2006-ban megbukott, de kérdés, hogy a köztársaság is menthetetlenül megbukott-e már akkor, vagy ehhez még kellett az a magyar és nemzetközi pénzügyi válsággal sújtott négy év, amelyen a kormánykoalíció még keresztülbukdácsolt. Jőmagam akkor úgy gondoltam, hogy ha a 2008-as (szerintem mellelleg alkotmányellenes) „szociális népszavazás” után új választásokat tartanak, akkor a vereség nem, de a kétharmados Fidesz-győzelem elkerülhető lett volna. Ezt már sosem fogjuk megtudni.

Bottoni ezenközben Orbán politikai fordulatairól sem feledkezik meg, a 2002-es, a polgári középosztályra kidolgozott politikai stratégia bukása utáni irányváltásokról. Együtt hüledezhetünk a 2004-es Fidesz-frakcióval, amelynek színe előtt az akkor még számukra ismeretlen Habony Árpád a friss fölmérésekre alapozva bejelenti, hogy a „polgár” elnevezésre hallgató politikai terméknek befellegett, mostantól „amagyaemberek” lép a helyébe. A fordulat persze csak félfordulat volt. Valószínűleg ekkor kezdett

formálódni az az első látásra furcsa (bár a világban körültekintve már egyáltalán nem annyira különös) koalíció, amely a szegényebb néposztályok, az elégedetlen és feltörekvő középrétegek és a legfelső politikai elit (plusz kiválasztott oligarchái) között szövődött, átlépve a régi időkben oly sokat emlegetett ún. osztálykorlátokon. A NER a jelek szerint ma is ezen hármass pilléren nyugszik. Ezen koalíció összetartásának fontos eszköze a központosított propaganda, az identitáspolitikai, amelynek egyik kézenfekvő terepe a foci és a sport, de nem ezek adják az igazi kötőanyagot.

## AZ ORBÁN-RENDSZER PARADOXONA

Bottoni viszonylag keveset foglalkozik azokkal a rendszerszintű folyamatokkal, helyesebben e rendszerszintű folyamatok elemzésére vállalkozó teoretikus és empirikus elemzésekkel, amelyek a magyarországi történeteket és a NER létrejöttét lehetővé tevő körülményeket tágabb keretben próbálják értelmezni. A könyv utószavában említ ezek közül néhány fontosabbat. Ezek az elemzések és teóriák a politikai események és konfliktusok bemutatásán túl a magyar gazdaság és társadalom állapotában, dinamikájában és a rendszerváltások létrejött politikai-intézményi struktúra defektusaiban keresik a magyarázatot arra, hogyan következhetett be autokratikus áttörés a rendszerváltás után húsz évvel.

Bottoni ugyanakkor tesz néhány kulcsfontosságú megállapítást, amelyekből kiindulhatunk. Egyfelől azt írja, hogy Orbánt első miniszterelnöksége idején megdöbbenítették azok az adatok, amelyek azt mutatták, hogy a Magyarországra települt multicégek a profitjuk milyen nagy hányadát viszik ki az országból (hozzátehetjük, beleértve az Európából érkező felzárkóztatási támogatások jelentős részét, miután ezeknek a projekteknek a többségét is nyugati cégek kiviteleztek). A másik, már a NER korszakára

7 ■ Magyar Bálint – Madlovits Bálint: *A posztkommunista rendszerek anatómiája*. Noran Libro, 2021., különösen a 3. Makacs struktúrák és a 7. Rezsimek című fejezet

8 ■ Adám Zoltán: *Miért éppen Magyarország? A magyarországi posztoszocialista átmenet politikai-gazdaságtani értékelése*. PhD értekezés. Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Doktori Iskola, 2015. Ld. még: Adám Zoltán: *Értelmezésvázlatok. A magyarországi posztkommunista átalakulás politikai-gazdaságtani és intézményi közgazdasági perspektívában*. *Beszélő*, 17 (2012), 11. szám.

9 ■ Zoltán Pogácsa: *The Political Economy of Hungary: Managing Structural Dependency on the West*. In: Astrid Lorenz, Ellen Boss (eds.): *Politics and Society in Hungary. (De-)Democratization, Orbán and the EU*. Springer Vieweg, 2022. 137–155. old.

10 ■ Gábor Scheiring: *The Retreat of Liberal Democracy. Authoritarian Capitalism and the Accumulative State in Hungary*. Palgrave Macmillan, 2020.

11 ■ Tellér Gyula: *A rendszerváltás rendszere*, I-II. Kairosz Kiadó, Győr, 2005. Ld. még: Tellér Gyula: *Rendszer-e a rendszerváltás rendszere?* Vitaindító tézisek a 2009. március 25-i konferenciához. (Professzorok Batthyány Köre) <https://pbk.info.hu/archiv/dl/marcus25/Teller.pdf>

12 ■ Ripp Zoltán: *Egy szürke eminenciás színeváltozásai*. *Mozgó Világ*, 2010. január



vonatkozó észrevétele pedig az, hogy Orbán olyan autokratikus rendszert működtet, amely szabadságharcos szözlaimai ellenére tökéletesen kompatibilis a multicégek érdekeivel, szisztematikusan építi le a munkavállalói érdekképviselő intézményeit és jogi kereteit, aminek már az 2011-ben elfogadott új Alaptörvény megágyazott. Bottoni megállapítása szerint Orbán szabadságharcos rendszerének paradoxona az, hogy valójában elmélyítette az ország függőségét, miközben lépült a kis- és középvállalkozói réteg, amely képtelen volt lépést tartani az államilag futtatott és kivételezett NER-vállalatokkal és a bombaerős külföldi konzorciumokkal. A NER nem szakadt el a globális tőkétől, hanem a saját érdekeit szem előtt tartva vesz részt benne. (85–86., 141., 245–246. old.)

Orbán, mint azt általa olyannyira tisztelt elődjéről, Tisza Istvánról mondogatták, kurucként beszél, és labancként viselkedik – állapítja meg Bottoni.

De térjünk rá röviden az Orbán-rendszer születéséről és működéséről szóló elméleti modellekre, legalábbis azokra, amelyek Bottoni számára a leginkább relevánsak voltak, mert érzékelhető, hogy történeti elemzésében, ha némileg eklektikus módon is, de jócskán merített belőlük.

Az Orbán-rendszer működéséről a legalaposabb és legplasztikusabb leírást véleményem szerint Magyar Bálint és Madlovics Bálint patronális autokrácia-modellje adja, amely a „maffiaállam” korábbi koncepcióját építi tovább.<sup>7</sup> A patronális autokrácia olyan rendszer, ahol a politikai lojalitás alapján a hatalom berkeibe beemelt, fogadott kör sajátítja ki, magánosítja a közjavakat és közhatalmat, bizonyos demokratikus intézmények vagy patyomkini díszleteik fenntartásával. A kelet-európai új demokráciák sérülékenységét, avagy a magyar esetben a bukását a szerzők, a múlt század nagy hatású és máig releváns centrum–periféria, illetve régióelméleteiből kiindulva azzal magyarázzák, hogy a demokratikus átmenet nem bontotta meg ezen országok társadalmainak hagyományos, történelmileg kialakult civilizációs formáit és politikai-kulturális szövetét. Ahogy Bottoni is fogalmaz Kovách Imre szociológus szavait idézve: „A rendszerváltás nem volt intellektuálisan előkészítve és társadalmisítva [...] A társadalom nagy része nem érezte magáénak a jelentős személyes hozzájárulás és kockázat nélkül nyakába hullott szabadságot, inkább csak a rendszerváltás hátrányait fájalta.” (42. old.)

Magyar és Madlovics monumentális műve részletesen elemzi a posztkommunista régió egészének, tehát nemcsak a magyar esetnek a társadalmi és gazdasági folyamatait, buktatóit, kimutatva az egyes országok közötti különbségeket. Az általuk létrehozott fogalmi keret nagy előnye, hogy nem egy egyszerű és lineáris demokrácia–diktatúra tengelyen helyezi el a posztkommunista régió országait

és azon belül Orbán rendszerét, hanem ennél sokkal cizelláltabb, többdimenziós képet ad az egyes rendszerek működéséről. A modell nagyon pontos leírása deskriptív természeténél fogva csak korlátozott választ kínál arra, hogyan jöhetett létre Magyarországon patronális autokrácia, és a magyar társadalom miért fogadja – vagy inkább tűri – el Orbán rendszerét.

Ádám Zoltán, liberális nézőpontból, arról ír,<sup>8</sup> hogy a köztársaság bukásáért közösen felelős a magyar társadalom tőke- és tudászegény állapota – a nyolcvanas évek gécmás világa a látszat ellenére nem a piaci alkalmazkodás tanulószobája volt – valamint a rendszerváltás idején létrejött, túlcentralizált politikai intézményi struktúra, amely csak gyenge ellenállást tudott kifejteni az autokratikus törekvésekkel szemben. Az átmenet válsága következtében drámai alulfoglalkoztatottság alakult ki. A politikai stabilitás fenntartása és a választók jóléti elvárásainak kielégítése elviselhetetlen terhet rótt a roskadozó államháztartásra, ami folyamatos ködösítésre, hazudozásra sarkallta a választási győzelemre törő politikai erőket. A politikai stabilitást biztosítani hivatott aránytalan választási rendszer éppúgy a centralizáció felé tolt a politikai intézményrendszert, mint az, hogy a végrehajtó hatalomnak strukturálisan és perspektivikusan sem volt igazi ellensúlya. És valóban: csak egyszer kellett nagyot nyerni ahhoz, hogy az új többség elsöpörje az útból az alkotmánybírásgót és kiüresítse az elnöki funkciót. Ez a struktúra a pártok belső életét is a vezérelv és a belső hatalmi centralizáció felé szorította. Ugyanez a mechanizmus dinamizálta a politikai élet és a politikai kommunikáció egyre erősebb polarizációját is, amely lassan lehetetlenné tette, hogy a kormány és ellenzéke szóba álljon egymással, ami nélkül elképzelhetetlen egy működő demokrácia. Mára pedig odáig fajult, hogy a kormány(propaganda) lényegében emberszámba sem veszi az ellenzéket és a független sajtót – tenném hozzá utólag.

A rendszerkritikus Pogátsa Zoltán közgazdász nevével fémjelzett baloldali kritikai iskola Orbán rendszerét *autoriter fejlesztő államként* azonosítja (275. old.), létrejöttében a külföldi tőke által vezérelt modernizációs kényszert tekinti a fő faktornak, amelyet ki-ki ízlése szerint a gyarmatosítás új formájaként, avagy a lemaradást és az egyenlőtlen elosztást konzerváló mechanizmusaként azonosít.<sup>9</sup> A külföldi tőke által vezérelt modernizáció konzerválja és mélyíti a centrum és a periféria közti egyenlőtlenséget, szétzilálja a belső piacot. Mivel munkavállalóként és vállalkozóként a társadalom csak egy kisebb része tud rákapcsolódni erre a fajta modernizációra, az valójában kettészakítja, dezintegrálja a társadalmat. Az idősebbek még emlékezhetnek arra, hogy ez az aggodalom jelen volt már a rendszerváltás hajnalán. Fülünkbe csenghet Csengey Dénes költő, író, az MDF politikusa korabeli jelszava, avagy inkább figyelmeztetése: „Európába, de mindahányan!” Való igaz, sokan gondoltuk akkor, hogy a piacnyitás, a

vállalkozás szabadsága és a bekapcsolódás a fejlett nyugat gazdasági vérkeringésébe idővel meghozza a felzárkózást, a köztes időt, a hét szűk esztendőt pedig a jóléti rendszer korábbinál észszerűbb és hatékonyabb, rászorultsági alapú átrendezésével át lehet vészelné. A baloldali kritikai elmélet szerint azonban valódi felzárkózásra, az egyenlőtlen elosztás kiegyensúlyozására ez a (neoliberális) szisztéma esélyt sem ad. (Más kérdés, hogy hol tartana az ország a piaci nyitás satöbbi nélkül: Belarusz, Ukrajna, Oroszország ma meg sem közelíti azt a jóléti szintet, amelyet Magyarország még így is hoz.)

Végül említsük meg a Scheiring Gábor nevével fémjelzett, szintén rendszerkritikus iskolát. Érzésem szerint Bottonihoz ez a megközelítés áll a legközelebb (275. old.). Mint írja, Scheiring elgondolása túllép Pogácsa vízióján és Magyar Bálint és szerzőtársai maffia-állam koncepcióján is.<sup>10</sup> (Bottoni Magyar és Madlovits újabb keletű közös munkáját nem említi, a könyve írásakor még nem ismerhette.) Scheiring a köztársaság bukásának okát abban látja, hogy a szociálliberális koalíció nem tudott szociáldemokrata alapon koalíciót építeni, az összeomló ipar (Scheiring megfogalmazásában a koraérett ipartalanítás) és a tömeges állás- és státuszvesztés okozta veszteségeket a csökevényes jóléti állam nem tudta ellensúlyozni, és ez aláásta a köztársaság hitelét.

Scheiring a baloldali rendszerkritikát továbbgondolva a korlátok nélkül áramló transznacionális tőke kegyeiért versenybe szálló perifériális felhalmozó államként, avagy „egy tekintélyelvű kapitalizmust kiépítő felhalmozó államként” (idézi Bottoni, 275. old.) azonosítja Orbán Magyarországot, ahol a munkavállalók jogfosztása és a bérek alacsonyan tartása olyan konfliktusokhoz vezet, amelyek egy liberális demokráciában kezelhetetlenek. Az ellenállás megelőzése és letörése az intézményi autokratizmus és a hamis identitást (öntudatot) képző tekintélyelvű populizmus eszközkészletét hívja életre. A neonacionalizmus a globalizáció okozta pánikra építve ígér védelmet a globalizáció ellen, de valójában a társadalom többségét a globalizáció legrosszabb hatásainak szolgáltatja ki, miközben a globalizáció jótéteményeit egy privilegizált kör élvezzi.

A modell kulcseleme az ún. „nemzeti burzsoázia”, amely a kezdetekkor nem jutott lehetőséghez, hogy bekapcsolódjon a külföldi tőke által vezérelt modernizációba, hiszen a kiadó közvetítői helyeket az előző rendszerben előnyös helyzetbe került, hazai és külföldi bennfentes kapcsolatokkal bíró technokrata réteg villámgyorsan elfoglalta. Az Orbán-rendszer eszerint a pikszisből kimaradt nemzeti tőkések feltörekvő fiatal generációjának lázadásaként is felfogható. 2010 után ez a generáció jutott hatalomra Orbán vezérletével, az államhatalom segédelmével utat talált a transznacionális tőkéhez, és a kezdeti

bizonytalankodás után szövetségre lépett „amagyarberekkel”, azaz Scheiring szerint a rendszerváltás után magára hagyott és a baloldaltól kiábrándult munkásosztállyal.

Ez utóbbi diagnózis azért is érdemel figyelmet, mert feltűnő hasonlóságot mutat, természetesen negatív előjellel, a Tellér Gyula által alkotott orbánista rendszerideológiával.<sup>11</sup> Tellérnek, és általában az Orbán-rendszer ideológiájának ritkán szentelnek figyelmet az elemzők, föltehetően abból kiindulva, hogy ennek a rezsimnek nincs is ideológiája, elveit és eszméit a politikai haszonelvűség jegyében cserélgeti. Tellér már a kilencvenes évek elején, akkor még az SZDSZ politikusaként azt hirdette, hogy addig nincs igazi rendszerváltás, amíg a Kádár-korból örökölt megalvadt struktúrákat, amelyeket a rendszerváltás igazi hasznélvezői és a hatalom igazi birtokosai működtetnek függetlenül attól, hogy ki van kormányon, fel nem bontják, s helyükbe nem lép egy új vállalkozói és politikai elit. Tellér végül otthagyta az SZDSZ-t az 1994-es koalíciókötés miatt, és rövidesen Orbán talán legbefolyásosabb tanácsadójává vált. Tellér és Orbán egymásra találása szinte törvényszerű volt: Bottoni a könyve elején nagyon hangsúlyosan említi Orbán kijelentését a rendszerváltás korai korszakából, amely egyetlen mondatban foglalja össze legalapvetőbb politikai hitvallását: „Annyi szabadságunk van, amennyi hatalmunk.” (43. old.)

Tellér későbbi írásaiban már jóval tovább ment ennél, erős globalizáció-kritikát és a hazai tőkeosztály megteremtését szorgalmazta, erős antiliberális szövegekkel kísérve. Írásaiból ugyancsak kiolvasható, hogy a nemzetépítő jobboldalnak új történelmi identitásra van szüksége, megjelenik az 1945-ös fordulat elvetése, kritikája és az az igény, hogy az 1956-os forradalom addigi képét jobboldali antikommunista revízió alá vetve domesztikálják. Tellér legfontosabb írásainak gyűjteményes kötete már a 2000-es évek közepén, tehát a 2010-es fordulat előtt megjelent, írásairól érzékletes képet ad Ripp Zoltán.

13 ■ <https://www.youtube.com/watch?v=FYg5cR4FNi0>

14 ■ „Amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája. Ezen azt értem, hogy olyan célokat tűzött ki a kormány, mint a hazai vállalkozói réteg kialakítása, az erős Magyarország pilléreinek a kiépítése vidéken vagy az iparban.” Viccpartok színvonalán áll az ellenzék. Czírák Imre interjúja Láncki Andrásal. *Magyar idők*, 2015. december 21.

15 ■ Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Bp., 2017.

16 ■ Krémer Balázs: Mennyire lett kifosztva a magyar társadalom? *Beszélő*, online kiadás, 2014. június 17. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/mennyire-lelt-kifosztva-a-tarsadalom>

17 ■ Mindenkinek figyelmébe ajánlom a TÁRKI kétévente megjelenő, általában Kolosi Tamás, Szelényi Iván és Tóth István György által szerkesztett *Társadalmi riport* kötetét.

18 ■ „A radikális változások ígéretére nem vevő a magyar társadalom” – Kerényi György beszélgetése Kovács Imrével és Gerő Mártonnal. *Szabad Európa Rádió*, 2023. május 29. <https://www.szabadeuropa.hu/a/radikal-is-valtozasok-igerete-re-nem-vevo-a-tarsadalom-gero-marton-es-kovach-imre-stabilitasrol-es-politikai-lazadasrol/32426898.html>



tán 2010-ben megjelent tanulmánya a *Mozgó Világ*-ban.<sup>12</sup> Tellér fontosságáról sokat mond az a felvétel a temetéséről, amelyen Orbán gyászbeszédét hallhatjuk és láthatjuk 2023 nyarán<sup>13</sup>: a miniszterelnök megrendülése minden kétséget kizáróan őszinte.

Bottoni fölteszi és nyitva hagyja a kérdést, mennyire volt tudatos és előre eltervezett a NER építkezése. Nos, a fejekbe nem láthatunk bele, de ha Tellérből indulunk ki, a stratégiai terv és annak igazolása már bőven készen állt 2010 előtt. Mi több, a rezsim történeti legitimitását és folytonosságát vizionáló történeti konstrukciót, amely a 2011-es alaptörvénybe is majd beleíratik, már 2002 óta láthatja a közönség a Terror Házában. A rendszer első, 2010-ben szinte azonnal megtett lépései, az Alkotmánybíróság beszántása és a „médiatörvény” elfogadása, (azaz a közmédia központi propagandagépezetté alakítása) – ezek minden leendő autokratikus rendszer kiépítésének kulcsfontosságú kezdő lépései – szintén azt jelzik, hogy ha nem is minden részletében, de nagy vonalakban nagyon is tudták, mire törnek, és azt hogyan kell elérni. Az ütemezést és a részleteket a Bottoni által pragmatikus populistaként azonosított taktikai megfontolások diktálták, amint azt a könyv érzéketlen, részletgazdag elemzései bemutatják a rezsiszűkítés, a migránsválság, a Covid vagy a háború kitörése kapcsán, de annyit megállapíthatunk, hogy a rendszer saját választási kampányszövegéhez híven valóban mindig *előre ment*, soha *nem hátra*, azaz minden pillanatot megragadott mozgástere tágitására és a még megmaradt korlátok lebontására.

Ebben az összefüggésben már sokkal jobban érthető Lánczi András elhíresült mondata: „Amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája.”<sup>14</sup> A helyzetbe hozott, magyar és európai adófizetői pénzekből felpumpált új oligarcha-réteg és „nemzeti burzsoázia” számára ez az Orbán-rezsim igazi missziója, és ezért nem rendíti meg őket a korrupció és a propagandahazugságok lelepleződése. A rendszer médiamunkásai azért hazudnak és rágalmaznak tudatosan és büszkén, mert úgy gondolják, mint egykor a *Szabad Nép* ifjú propagandistái, hogy van egy szent küldetés – esetükben a haza megmentése a globalizáció viharában –, és ennek érdekében minden eszköz megengedett az álnok belső és külső ellenséggel szemben. Ennek a küldetésnek az új nemzeti elit a hordozója és letéteményese, ezért különleges jogok és privilegizált hozzáférés jár neki a nemzet javaihoz. A rendszernek van tehát egy jól azonosítható, de nyíltan ki nem mondott, belső használatra szolgáló elitista ideológiája, amelyet az összekacsintó úri közönség egymás közt pontosan ért, noha nem (mindig) ez van a Rogán művek, a rendszer propagandagépezetének kirakátaban, hanem a „migránsok” és a sunyi homofóbia.

Az „ideológiai” kitérő után vissza magához a rendszerhez. A diagnózis leírását folytathatjuk a szociológiai kutatás kínálta tanulságokkal, Kovách Imre és szerzőtársai<sup>15</sup>, Krémer Balázs<sup>16</sup> és sokan mások,

ahogy mondani szokás<sup>17</sup>, nagy jelentőségű megállapításával a magyar társadalom szerkezetének változásairól, a politikai attitűdök és értékválasztások, valamint a rétegzettség és az integráció állapotáról és mechanizmusairól. A számomra legfontosabb megállapítás a magyar társadalom elképesztő sérülékenysége és bizonytalanságérzete, ami még a nagyjából középosztályi színvonalon élők nagy részére is jellemző. A háztartások alig egyharmadának van érdemi megtakarítása, azaz a társadalom azon többsége is, amely elfogadható, vagy viszonylag jó színvonalom él, abban a tudatban teszi ezt, hogy pillanatok alatt lecsúszhat a szükségét szenvedők, depriváltak több milliós táborába. A liberálisok javaslata a rendszerváltáskor, nevezetesen, hogy a jóléti rendszert rászorultsági alapon kellene ésszerűbbé, igazságosabbá és finanszírozhatóvá tenni, azért talált süket fülekre, mert a társadalom többsége relatív vagy tényleges pozíciójától függetlenül saját magát is rászorultnak gondolta. (No meg azért, mert a szegényeket preferáló célzott jóléti transferek a közfelfogás szerint a szegények körében túltreprezentált „cigányságnak” jutnak.)

Ezt a bizonytalanságérzetet, hogy bármi bármikor megtörténhet, nemcsak a történelmi tapasztalatok és traumák okozta reflexek és ösztönök keltik, hanem a valóban megélt egzisztenciális kiszolgáltatottság. Sokan írtak arról, hogy ez nemcsak a paternalizmus, a biztonságot ígérő erős állam táptalaja, egyben mindig arra ösztönzi is a választókat, hogy a hosszabb távú stratégiai gondolkodás és választások helyett a pillanatnyi előnyök és adományok besöprését tartsák elsődlegesnek. Hiszen sosem tudni, mi lesz később. Ennek örök kísérőjelensége az ún. perverz újraelosztás: a választók azt a politikai erőt ruházzák fel hatalommal, amely gondoskodik a biztonságukról, és ez a szűkös büdzsé miatt csak azon az áron lehetséges, ha a jóléti transferek többsége nem a rászorultak, hanem a jobb körülmények között élő és politikailag aktív társadalmi csoportok felé áramlik. Az Orbán-rezsim ezt csúcsra járatta a CSOK-kal, a rezsiszűkítéssel, az egykulcsos adóval, a magas áfával, a kiválasztott, lojális kedvezményezett körökhöz áramoltatott vállalkozói támogatásokkal, kamatmentes hitelekkel és túlárzott közbeszerzésekkel, fenntartva egy széles és a rendszer fenntartásában érdekelt választói közösséget, amely ugyan nem teszi ki a többséget, de az adott választási rendszerben bőven elég a hatalom megtartásához. Továbbá, mint arra Kovách Imre hívta fel a figyelmet, ennek az elosztási szisztémának a középosztály és a felsőbb rétegek azon része is a kedvezményezettje, amely demokratikus meggyőződésből, világnézeti vagy más, ízlésbeli okokból, nem a Fideszre szavaz.<sup>18</sup>

De mi a helyzet azokkal, akik nem részesülnek ezekből a jótéteményekből, és mégsem fordulnak szembe a rendszerrel? A végeken, az elmaradott térségekben élők kiszolgáltatottsága természetesen nagyságrendekkel nagyobb. Nem teljesen meg-

magyarázhatatlan, hogy a rendszer hogyan tudja magához kötni szociáldarwinista ihletésű társadalompolitikája kisebb településeken élő kárvalottjainak milliós tábort. Ahogy Kovách Imre és szerzőtársai írják a 2017-es kötetben megjelent tanulmányukban, a rendszer kitűnően mímeli előttük a sikeres integráció látszatát. Részben azzal, hogy helyi szinten a rendszer emberei közvetítik a fejlesztési forrásokat, a kistelepüléseken élők többsége a közmunka és más potenciális transzferek révén erősen függő helyzetben van, de legalább ennyire fontos a kulturális identitásképzés (eszközei a falunapok, a foci, a disznóvágás, a pálinkafőzés és hasonló), amelynek titkát az ellenzéki pártok képtelenek ellesni. Egy kultúráját vesztett és magára hagyott közegben pedig szinte bármi eladható „kultúráként”, hiszen elég, ha a büszkeség, az önérték, a törődés és a figyelem látszatát fenntartják. Nem jelentéktelen annak a szerepe sem, amelyre szintén Kovách és szerzőtársai hívják fel a figyelmet, hogy bár az uniós és egyéb forrásoknak ugyan csak egy töredéke jut el kisebb településekre a helyi vállalkozások és a helyi fejlesztések támogatására, ez arányaiban mégis több, mint amennyi a 2010 előtti korszakban ide jutott. Úgy látszik ez a kis többlet is elég volt a tartós politikai kötődés megerősítéséhez.

## VAN-E HARMADIK ÚT?

Mik azok a közös megállapítások, tanulságok, amelyeket az egymással is versengő rendszerleírásokból leszűrhetünk? Az Orbán-féle autokratikus rendszer olyan országban jött létre, ahol a társadalom és a politikai intézményrendszer ellenállóképessége csekély, demokratikus fundamentuma eleve sérülékeny volt, ahol a tőke- és tudáshiányos középrétegek maguk is kezdettől „rászorulónak” tekintették magukat, és ahol a transzformációs válság és a nyugati gazdasági rendbe történő beilleszkedés eredendő egyenlőtlenségei indokolatlanul súlyosan tépázták meg a társadalom szövetét. A rendszer ezt nem tudta ellensúlyozni, jelenleg pedig már nem is nagyon akarja.

Ugyanakkor a rendszerváltás állítólagos „neoliberális” ösbűnét kárhóztató illiberalizmus, mint Bottoni is utal rá az Orbán-rendszer sajátos globális beilleszkedéséről írott, korábban már idézett bekezdéseiben, valójában gigantikus szemfényvesztés: az Orbán-rendszer kíméletlen neoliberális politikát folytat a transznacionális tőke kegyeinek megnyeréséért, például a munkavállalói jogok és az érdekvédelem csorbításával (a sztrájkjog korlátozása, a „rabszolgatörvény” stb.) és a bérek viszonylag alacsonyan tartásával. Abban viszont nem „neoliberális” a rezsim, hogy jelentős újraállamosításba fogott. Voszka Éva és Dorit Geva meglátásait hasznosítva Bottoni olyan rendszerként azonosítja, amely egyszerre törekszik átmeneti államosításra – ezzel több mint duplájára növelve az állami tulajdon részesedését a

nemzetgazdaságban – és rendpárti nacionalizmusra. Orbán rendszerét egyszerre ihlette „Margaret Thatcher neoliberális konzervatív társadalmi víziója és Augusto Pinochet tábornok autoriter modernizációja” (195. old.).

Nézetem szerint a neoliberalizmus-kritika perverz voltának van egy másik fontos funkciója is az autoriter rendszer kiépítésének igazolásában. A „neoliberális” fogalmát a Fidesz-propaganda a talpáról a fejére tetejére állította. Nem gazdasági értelemben használja, hanem valójában a szabadságjogokat és a politikai jogokat veszi célba. A rendszerváltás „neoliberális” ösbűne Fidesz-nyelven azt jelenti, hogy a rendszerváltás (állítólag „sztálinista” gyökerű) alkotmánya túl sok korlátot szabott a végrehajtó hatalomnak – tehát a rendszer ideológusai szerint *antidemokratikus* volt –, miközben az alkotmányos garanciák túl sok szabadságot és jogot adtak a politikai ellenzéknek, a másképp gondolkodóknak, a másképp élőknek, a másképp szeretőknak, a másképp kinézőknek.

A globalizáció és a szabad tőkeáramlás kiváltotta feszültségekkel, az egyenlőtlen jövedelemeloszlás okozta társadalmi elégedetlenség veszélyeivel, amelyek már a legfejlettebb centrumországok demokratikus intézményeit is kikezdték, ma mindenki tisztában van. A rendszer képmutatása abban is tetten érhető, hogy a neoliberalizmus ellen álságosan fenekedő orbáni politika eddig mindig fellépett minden olyan, mégoly erőtlén és tétova próbálkozás ellen, amely a szabad tőkeáramlást szabályozta volna, vagy megpróbálta volna valamilyen globális adópolitikával fékezni a munkavállalók hazai pozícióit aláásó nemzetközi versengést a tőkebefektetésekért.

Bottoni látéletében, miközben elsősorban az orbáni politikai rendszer kiépítésének és megszilárdulásának politikai folyamatára koncentrált, nagyszerűen elemelve annak időszakos válságjelenségeit, buktatóit és az ellenzéki erők sorra elpuskázott lehetőségeit, mindvégig ott lebeg annak a társadalmi állapotnak a háttérképe, ahol mindez lehetséges. Így sokkal jobban érthető, hogyan volt képes az Orbán-rendszer és az orbáni propaganda még az olyan súlyos csapásokat is a maga javára fordítani, mint a világjárvány vagy Oroszország támadása Ukrajna ellen. A járvány alkalmat teremtett a rendeleti kormányzás bevezetésére és ismétlődő meghosszabbítására, a háború pedig – azt hiszem, mindenki megrökönyödésére –, ahelyett, hogy aláasta volna az orbáni keleti nyitást hitelét, alkalmat teremtett arra, hogy a magyar jobboldali közönséget a rendszer propagandagépezete oroszpartivá változtassa.

Bottoni több helyen és alkalommal foglalkozik az Orbán-rendszer és a putyini Oroszország viszonyával. Szerencsére óvakodik attól, hogy ezen egyre inkább függő viszony magyarázatát holmi titkos KGB iratokban lelje fel, amelyekről – tegyük hozzá

– valószínűleg amúgy sem fogunk soha semmit megtudni. Sokkal valószínűbb magyarázat, hogy Orbán rendszere (egyelőre) idegen test a nyugati demokráciák és a nyugati szövetségi rendszer világában, és az ebből következő elkerülhetetlen elszigetelődést reméli valamiképpen kompenzálni a keleti üzleti és politikai kapcsolatokkal. Másfelől, mint Bottoni megállapítja, Orbánt vonzza a putyini antiliberalis (nézetem szerint neofasiztának is nevezhető) ideológiai és politikai modell példája, többek között az a szisztéma, ahol nem az oligarcháknak van őket kiszolgáló politikai és állami személyzete, hanem a politikai hatalom birtokosait szolgálják ki az általuk kreált és tőlük függő oligarchák. (176. old.)

Ukrajna megtámadása után két évvel különösen tanulságosak és érdekesek a könyv azon részei, ahol a szerző az orosz birodalmi restaurációs törekvések kontextusában elemzi az Orbán-rendszer nemzetépítési törekvéseit, amelyek fő célja a szerző szerint nem a területi revízió, hanem a helyi magyar szupremácia visszaszerzése. Ez az ambíció azonban így is jól illeszkedik azokhoz az orosz szándékokhoz, amelyek a nemzeti-történelmi sérelmek és az etnikai konfliktusok bujtogatásával próbálják destabilizálni a térséget, hogy tér nyíljon számukra a nagy történelmi revansra. (Lásd az *Illiberális demokrácia és határon átívelő nemzetépítés* c. alfejezetet, 184–194. old.)

Az igazi kérdés az, hogy van-e harmadik út? A fenti modellek másik közös tanulsága az, hogy az eredendő hátrányt nincs mód egycsapásra behozni. A társadalom többsége csalódott a rendszerváltásban és a nyugati integrációban, kismizmizettnek, páriának érezte magát.<sup>19</sup> Meglehet, a Nyugat is hibázott, midőn túlságosan kivárt a régió politikai és gazdasági integrációjával, amikor a feszültségek és frusztrációk már jócskán felhalmozódtak, és a csatlakozás lendületét megtörték a bekövetkező világválságok, amint Bottoni Greskovits Béla kutatásaira hivatkozva írja. (274. old.)<sup>20</sup> Am elemzése nem hagy kétséget afelől, hogy a másik út, az autochton modernizáció – vagy ahogy tizenvalahány éve bátorkodtam fogalmazni: egy Orbán-rezervátum építése – zsákutca. A jelek szerint csak autokratikus eszközökkel, mind nyíltabb politikai elnyomással tartható fenn, nem orvosolja az egyenlőtlenségből fakadó igazságtalan elosztást, mi több, a társadalom további szétesésének folyamatát erősíti – lásd erről szintén Kovách és társai elemzését – fokozza a kiszolgáltatottságot, miközben aránytalanul sokat juttat a kiválasztott, rendszerhű keveseknek. A privilegizált nemzeti tőkés (és oligarcha) osztály sikere nem a versenyben és az innovációban gyökerezik, ezért nincs is igazi modernizációs

hozadéka, a rendiségbe visszasüppedő társadalom leszakadó pályára kerül. A múlt század modernizáló autokráciái még nem ebben a globális közegben fejlődtek, és idővel, a műveltség és iskolázottság gyarapodásával, a jövedelmek növekedésével, a társadalom megerősödésével fokozatosan nőtt bennük a demokratikus potenciál, mint azt Chile, Tajvan és Dél-Korea esete mutatja. Ma ellenkező pályát figyelhetünk meg: a modernizációs feszültségeket kezelni képtelen, sérülékeny demokráciák alakulnak vissza autokratikus rendszerekké. A kérdés tehát az, van-e olyan harmadik út, amely a demokratikus intézményrendszer fenntartásával képes méltányos, a társadalom többsége számára elfogadható elosztási feltételek mellett integrálódni a nyugati világba? Vagy a frusztrált, nemzeti sértettségbe burkolódzó félperiféria menthetetlenül a demagóg autokraták prédája?

Bottoni könyve erre nem ad választ. Történeti összeggést írt, történelmi eszközökkel és nézőpontból. Hálásak lehetünk neki, hogy elvégezte ezt a nagy munkát, melynek segítségével többet tudunk az Orbán-rendszerről, és tisztábban tudunk róla gondolkodni. □

19 ■ Bottoni ezzel kapcsolatban Böröcz József posztkoloniális kritikai rendszerelméletét hozza fel példának (275. old.), vö.: Böröcz József – Mahua Sharkar: Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle*, 2005. 3–4. szám, 171. old.

20 ■ Béla Greskovits: The Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe. *Global Politics*, June, 2015. 28–37. old.